

جغرافیا و روابط انسانی، تابستان ۱۴۰۵، دوره ۹ شماره ۲، صص ۲۹۰-۲۷۵

تبیین نقش مذهب در توسعه سکونتگاه‌های روستایی

(مطالعه موردی: روستای دستجرد جرقویه اصفهان)

حبیب‌اله فصیحی

دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم

جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. fasihi@khu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸

چکیده:

هدف: هدف این مقاله واکاوی علل و چگونگی تاثیرگذاری اعتقادات مذهبی در توسعه روستای دستجرد جرقویه اصفهان است.

روش پژوهش: داده‌ها و اطلاعات مربوط به توسعه کالبدی، از دهیاری روستا دریافت شده و از آنها تجزیه و تحلیل آماری توصیفی به عمل آمده است. همچنین به اتکاء اطلاعات حاصل از مصاحبه عمیق با خبرگان، در خصوص دلایل و زمینه‌های نقش برجسته مذهب در توسعه، کاوش و تحلیل کیفی صورت گرفته است.

یافته‌ها: نسبت کاربری مذهبی از کل کاربری‌ها رقم ۶/۸ است که رقم بالایی است اما فراتر از آن، سرانه زیربنای اماکن مذهبی است که رقم شگفت ۶۶/۴ درصد را آشکار ساخته است. احداث، بازسازی و نوسازی اماکن مذهبی و تامین ملزومات آیین‌های مذهبی عامل تزریق سرمایه پولی از منشاء ساکنان مهاجر به روستا بوده است. وجود عالمان سرشناس حوزه‌های علمیه در طی قرون، زمینه‌ساز حضور نسبت بالایی از ساکنان به شکل پاره‌وقت یا تمام‌وقت در جلسات درس و بحث حوزه‌های علمیه شده و ملبس شدن نسبت بالایی از ساکنان در کسوت روحانیت نیز در تعمیق اعتقادات مذهبی تاثیرگذار بوده است. تمرکز جغرافیایی مهاجران از روستا در شهرهای بزرگ، تاسیس و ارتباط اماکن و نهادهای مذهبی مربوط و یکپارچگی شغلی و صنفی مهاجران نیز در جذب سرمایه به روستا مؤثر افتاده است.

نتیجه‌گیری: در سکونتگاه‌های کوچک روستایی تزریق سرمایه برای عمران و آبادانی اماکن مذهبی و برپایی آیین‌های مذهبی که بنا به اعتقادات صورت می‌گیرد در توسعه بسیار تاثیرگذار است. با توجه به دستورات دینی اهمیت برخی امور دیگری که می‌تواند در ماندگاری جمعیت و اشتغال‌زایی تاثیرگذار باشد کمتر از عمران بناهای مذهبی و برگزاری آیین‌های مذهبی نیست و این می‌تواند ظرفیتی برای توسعه همه‌جانبه به‌ویژه برای کارآفرینی و کاهش فقر باشد که به ماندگاری جمعیت و کاهش مهاجرت منجر شود.

کلیدواژه‌ها: مذهب، مکان مذهبی، عمران روستایی، توسعه کالبدی، دستجرد.

هدف توسعه، دستیابی به رفاه چندبعدی و جامع انسانی است که هم ابعاد فیزیکی-مادی و هم ابعاد اخلاقی-معنوی را در بر می‌گیرد (عرفان^۱ و همکاران، ۲۰۲۳: ۳۱۶۹). کشور ما در میان تمام کشورها، مذهبی‌ترین کشوری است که نقش حیاتی دین در تفکر و سیاست‌های توسعه در آن برجسته است. با این حال، بحث‌های دانشگاهی امروز در جهان متاسفانه تا حد زیادی اهمیت دین را به عنوان یک عامل تعیین‌کننده توسعه نادیده گرفته‌اند (بیسداو، گوبین و پریدیگر^۲، ۲۰۱۷؛ سوارت و نل^۳، ۲۰۱۸). محققان غربی اسلام را به دینی متهم کرده‌اند که مانع پیشرفت و توسعه می‌شود. آلداشف و پلاتئو^۴ (۲۰۱۴) اظهار داشته‌اند که نهادهای اسلامی مانع توسعه مناطق مسلمان‌نشین می‌شوند زیرا آموزه‌های اسلامی افراد را نسبت به زندگی جبرگرا ساخته و آنها را به مقاومت در برابر تغییر تشویق می‌کند. برخی از محققان مسلمان نظرات و یافته‌های تجربی ارائه داده‌اند که دیدگاه‌های محققان غربی در مورد رابطه بین اسلام و توسعه را به چالش می‌کشد. تحقیقات پرامانیک^۵ (۲۰۰۲) که در سطح کلان در مالزی و سطح خرد در ترنگانو^۶، مالزی انجام شده است، سازگاری اسلام و توسعه را آشکار می‌کند و بر استدلال نظری برخی محققان غربی در مورد ناسازگاری توسعه با جهان‌بینی اسلامی خط بطلان کشیده است. مطالعه دیگری که توسط اوزکان^۷ (۱۹۹۵) در کالانتان^۸، مالزی انجام شده است، نشان می‌دهد که توسعه ممکن است در جوامع سنتی مسلمان معانی متفاوتی داشته باشد و با وجود وضعیت توسعه نیافته یک منطقه با معیارهای غربی، مردم آن ممکن است بسیار بلندپرواز و با انگیزه باشند که تصور جبرگرایی مسلمانان را به چالش می‌کشد. محققانی مانند ماکس وبر بر نقش دین در زندگی عمومی تأکید دارند و معتقدند که ارزش‌های دینی می‌توانند منجر به توسعه جوامع شوند (طاهری^۹، ۲۰۱۶: ۳۸).

بررسی‌های موجود بیانگر آن است که صرفاً در برخی تکننگاری‌ها توجهی محدود و مختصر به مقوله دین در روستا شده است. در مطالعات تاریخی و نظری و طرح‌های ملی دولتی در باب روستا، دین به مثابه جوهره فرهنگ نقشی نداشته است. ادبیات مطالعات روستایی از دوره بعد از اصلاحات ارضی تا امروز، بیانگر آن است که روستا به مثابه واحد اقتصادی-سیاسی است که باید به جریان اقتصادی و سیاسی ملی و بین‌المللی بپیوندد. این رویکرد سبب شده است که عمده مطالعات و توجهات به مقوله اقتصاد و امر سیاسی معطوف باشند و فرهنگ و هسته حیات روستایی، یعنی مذهب، دچار بی‌توجهی شود. بررسی متون توسعه روستایی، در دهه ۱۳۴۰ تا دهه ۱۳۸۰، بیانگر تداوم این نگاه است، نگاهی که همچنان مذهب و حیات فرهنگی و دینی را نادیده گرفته است. مهم‌تر آن که با وجود رخداد انقلاب اسلامی و نفوذ و حضور گسترده امور دینی در روستاهای ایران طی دهه‌های اخیر، پرداختن به مذهب روستایی و نقش آن در تحولات و زندگی اجتماعی و فرهنگی روستا چنان که باید مورد توجه قرار نداشته است (رحمانی، ۱۴۰۱).

یکی از دارایی‌های اجتماع محلی در کشورهای اسلامی، نهادهای مذهبی هستند که با خدماتی که به ساکنان می‌رسانند، به مثابه یاورانی خاموش عمل می‌کنند (سولیوان^{۱۰}، ۱۹۹۸). مسجد در زمره مهم‌ترین آیین‌ها، در اغلب محلات، بسیار فعال، اثرگذار و مسئولیت‌پذیر عمل کرده و با ارائه خدمات در توسعه اجتماع محلی گام برمی‌دارد. در کنار مساجد، مؤسسات خیریه، نهاد وقف، هیات‌های مذهبی،

1. Irfan

2. Basedau, Gobien, and Predige

3. Swart and Nell

4. Aldashev and Platteau

5. Pramanik

6. Terengganu

7. Ozcan

8. Kelantan

9. Taheri

10. Sullivan

موکب‌ها و بسیاری از سنت‌های اسلامی چون صدقه و خیرات، زکات، کفّاره، قرض‌الحسنه نیز در توسعه اجتماعات محلی روستایی نقش‌آفرین هستند.

طبیعی است که هر نوع توسعه مستلزم وجود و به‌خدمت‌گیری منابع مختلف به‌ویژه منابع مالی و سرمایه انسانی است. ویژگی منحصر به فرد و متمایز محدوده مطالعاتی که توجه به نقش مذهب در توسعه سکونتگاه را برجسته، مبرز و درخور مطالعه ساخته سرمایه انسانی و به تبع آن منابع مالی است که توسعه را به نحو بارزی متأثر از مذهب ساخته است. این پژوهش در جست‌وجوی پاسخ به دو سؤال است: (۱) مذهب چگونه در توسعه روستای مورد مطالعه مؤثر افتاده است؟ (۲) چرا در مکان مورد مطالعه تاثیرگذاری مذهب برجسته می‌نماید؟

پیشینه پژوهش

۱. پیشینه نظری

از محوری‌ترین موضوعات علوم اجتماعی، مقوله دین و نقش آن در حیات اجتماعی و فرهنگی انسان بوده است. اندیشمندانی چون اسپنسر، دورکیم و وبر، از جمله کسانی‌اند که به چشم‌اندازی تاریخی - جهانی راجع به دین باور داشتند. دورکیم، در کتاب صور ابتدایی حیات دینی (۱۳۸۳) و وبر در کتاب دین، قدرت و جامعه (۱۳۸۲) هر کدام به نحوی به اهمیت حیاتی دین در جامعه انسانی پرداخته‌اند.

نهادهای اجتماعی مهم‌ترین سازمان‌های اجتماعی هستند که نیازهای اساسی انسان‌ها را در جوامع برآورده می‌کنند. در تمامی جوامع، برای برآورده‌شدن نیازهای اساسی اعضای جامعه، پنج نهاد اجتماعی بنیادین وجود دارد که گرچه وضعیت آنها در هر جامعه‌ای متفاوت از دیگری است اما این‌ها در همه جوامع پدید آمده و توسعه یافته‌اند نهادهای دینی و مذهبی در زمره مهم‌ترین این ۵ نهاد محسوب می‌گردند. در جوامع مختلفی نهادهای دینی و مذهبی متفاوتی وجود دارد اما اغلب، کارکرد آنها مشترک است از جمله ایجاد همبستگی و انسجام، ایجاد مبانی اخلاقی و ارزشی، توجه دادن به انسان‌ها و ارزش‌های انسانی (زاده باقری، ۱۳۹۹، ۳۹).

تاریخ بشری حکایت از آن دارد که عامل مذهب، دو تأثیر عمده در جمعیت‌پذیری و توسعه سکونتگاه‌ها ایفا کرده است. یکی از این‌ها تأثیر در تقویت روحیه و افزایش حس وابستگی افراد به محیط مسکونی و تعلق خاطر درونی انسان به نیرویی فرامادی و اتصال او با عالم ملکوت و گذر از دنیای ناسوت است. در این راستا، اماکن و نهادهای مذهبی به عنوان تجلی بسیاری از اعتقادات و باورهای عمیق دینی، نقش مهمی در استقرار و رونق جمعیت‌پذیری سکونتگاه‌های انسانی داشته و از سوی دیگر حضور افراد در این اماکن باعث شده که فرد راحت‌تر بتواند با منبع مقدس رابطه برقرار کند (استیونز^۱، ۱۹۹۸). عامل دوم، رنگ و بویی مادی و اقتصادی دارد. به این معنا که اماکن مذهبی، همواره شاهد حضور زائران و افرادی است که تمایل به حضور موقت در این‌گونه اماکن دارند و در نتیجه حضور این افراد و نیاز آنها به انواع کالا و خدمات، امکان رونق انواع فعالیت‌های اقتصادی فراهم شده و این شرایط زمینه کسب درآمد و اشتغال مناسب برای ساکنین را به همراه می‌آورد.

مذهب و مکان‌های مذهبی به‌عنوان عنصری مهم در میان مسلمانان و به خصوص روستاییان مطرح هستند و در مواردی حتی قوی‌تر از شهرها. هر روستایی ممکن است با تعدادی ساختمان یا مکان مخصوص مذهبی شناسایی شود. در بسیاری از روستاها از این نوع مکان‌های مذهبی از جمله امامزاده‌ها، مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، سقاخانه‌ها و مانند آنها وجود دارد (زرگر، ۱۳۹۰: ۱۱۸).

^۱ . Stevens

مطالعه عرفان و همکاران (۲۰۲۴) در ۸۰۲ روستا در استان سوماترای غربی اندونزی و با استفاده از داده‌های آماری سال ۲۰۱۸ نشان داد که دین تأثیر مثبت و معناداری بر توسعه روستایی به طور گسترده، به ویژه بر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی توسعه روستایی دارد.

اویبامیجی اوگونبوده و الیزابت اویکان (۲۰۲۳) با تحقیقی که در دو شهر نیجریه انجام داده‌اند از داده‌های پیمایشی و آزمون کرویت کایزر-مایر-اولکین و بارتلت استفاده کرده و بیان کرده‌اند که فعالیت‌های مذهبی در تغییرات اقلیمی، آلودگی صوتی و مصرف بیشتر منابع به‌ویژه آب تأثیر دارد.

مطالعه جاهد، مختاری القلندیس و فرخی (۱۴۰۴) در روستای گرکان آذربایجان نشان داد که آیین‌ها و مؤلفه‌های مذهبی بر جنبه‌های مختلفی از فضای زیستی روستایی اعم از فضاهای زیستی و معیشتی، معنوی و مذهبی، فرهنگی-اجتماعی و زیست‌محیطی تأثیرگذار است.

باتجوی (۲۰۰۵) در مطالعه‌ای در فیلادلفیای شمالی ایالات متحده به ارزیابی اثربخشی مذهب در توسعه اجتماع محلی پرداخته و دریافته که نهادهای مذهبی و به‌ویژه اجتماعات و سازمان‌های دین‌محور، حضور اجتماعی مهمی در خدمات‌رسانی دارند و برای توسعه محلی نواحی شهری ایالات متحده کمک‌های فراوانی ارائه می‌کنند.

مطالعات روستایی ایران سابقه‌ای نزدیک به نیم قرن دارد. این مطالعات، که عموماً ذیل دو حوزه اصلی جامعه‌شناسی روستایی و توسعه و همچنین جغرافیای انسانی انجام شده از دهه ۱۳۴۰ به این سو در راستای مسائل مهم سیاست‌گذاری‌های توسعه‌ای به کار گرفته شده است. مسئله اصلی در مطالعات روستایی در ایران در کل، توسعه روستایی بوده که در همه کتاب‌های این حوزه دیده می‌شود (طالب و عنبری، ۱۳۸۴؛ نیک‌خلق، ۱۳۸۲؛ ودیعی ۱۳۴۸؛ ازکیا و ایمانی، ۱۳۸۷؛ وثوقی، ۱۳۵۸).

احمدیان (۱۳۹۵) در بررسی نقش مسجد در توسعه محله‌ای شهر مشهد نشان داده که مساجد در محورهای غنی سازی اوقات فراغت، ایجاد فضای فرهنگی، مساعدت مالی، افزایش مشارکت اجتماعی و سیاسی، ارائه خدمات مشاوره‌ای و حقوقی و ارتقاء امنیت اجتماعی و فردی کمک مؤثری به توسعه محله‌ای می‌نماید.

دین‌پرست، فرشاد و قادرزاده (۱۳۹۸) نقش مذهب را در توسعه سکونتگاه‌های روستایی با مطالعه موردی نوجه مهر شهرستان جلغا بررسی کرده‌اند. این تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و در آن از داده‌های پیمایشی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. نمونه آماری ۲۲۱ نفر از سرپرستان خانوار ساکن بوده‌اند. و از آزمون‌های آماری میانگین پاسخ‌ها و واریانس و آزمون T تک نمونه‌ای برای تجزیه و تحلیل استفاده شده است. بر اساس نتایج تحقیق، مؤلفه سرمایه‌گذاری بیشترین تأثیر و مؤلفه اشتغال با کمترین تأثیر را داشته است. نتایج حاصل از آزمون t تک‌نمونه‌ای نشان‌گر مطلوب بودن و تأثیرگذاری مثبت مذهب در توسعه اقتصادی بوده است.

تقوایی و معروفی (۱۳۸۹) در ارزیابی نقش مساجد در ارتقاء کیفیت محیط، تأثیر مسجد امیر تهران را بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که مسجد در تجکیم هویت، خوانایی، معنابخشی و جهت‌دهی به محیط کالبدی تأثیرگذار است.

¹ . Oyebamiji Ogunbode and Elizabeth Oyekan

² . Kaiser-Meyer-Olkin and Bartlett's test of sphericity

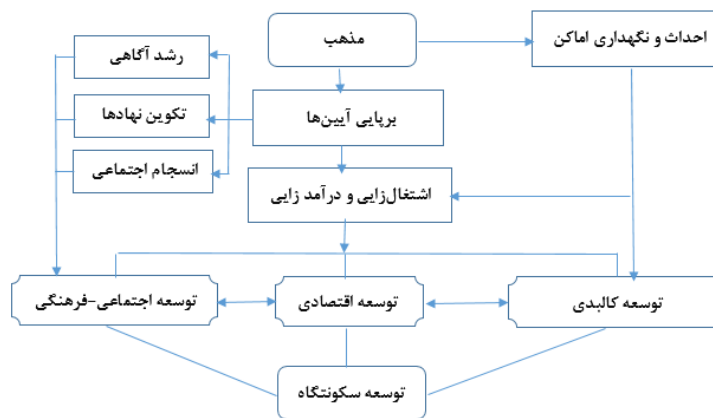
³ . Botchwey

فریدونزاده و تقی‌زاده هیر (۱۳۹۶) در بررسی دلایل پیدایش و توسعه دو روستای کهن شهرستان خلخال، نقش امامزاده و فعالیت‌های مذهبی مرتبط با آن را در کنار عوامل طبیعی، بسیار برجسته ارزیابی کرده‌اند.

زاده‌باقری (۱۳۹۹) با استفاده از اطلاعات پیمایشی گردآوری شده از نمونه شهروندان و محاسبه ضریب کندال و همبستگی اسپرمن، نقش نهادهای مذهبی بر توسعه اجتماع محله‌ای را در محله ششگلان تبریز بررسی کرده و در یافته که رابطه مثبت معنی داری میان مؤلفه‌های توسعه اجتماع محلی و نهادهای مذهبی وجود دارد.

سروش امامی (۱۴۰۲) با مطالعه در روستاهای دهستان قره‌باشلو شهرستان درگز، نقش دین را در کاهش آسیب‌های اجتماعی روستاها بررسی کرده و به رابطه معناداری میان دین‌داری و کاهش جرم در جامعه روستایی پی برده است.

۳. مدل مفهومی

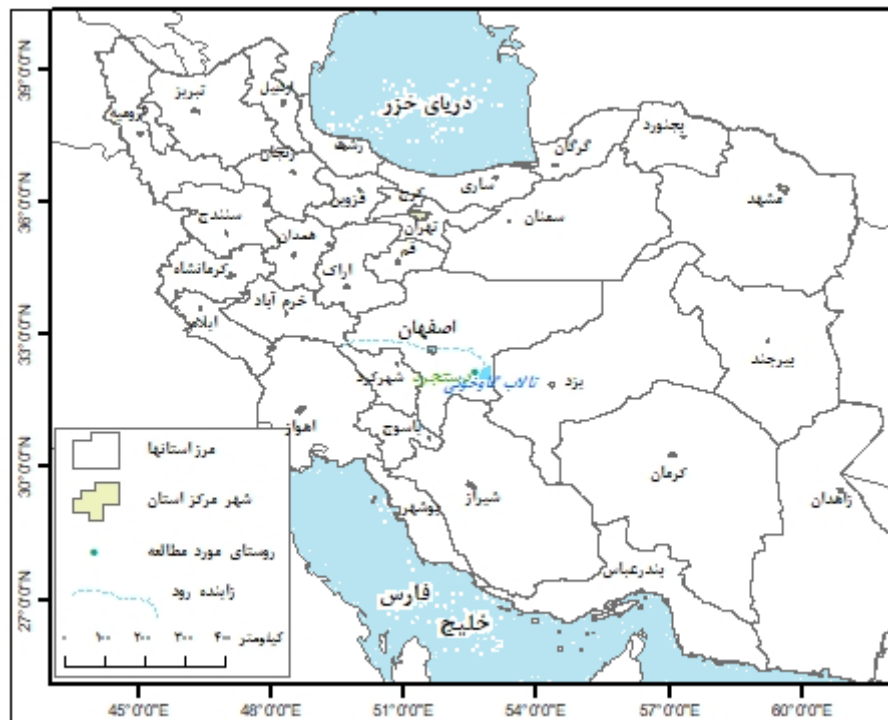
شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

روش شناسی پژوهش

۱. قلمرو جغرافیایی مورد مطالعه

دستجرد، سکونتگاهی کهن از استان اصفهان است که در جنوب شرقی استان در غرب تالاب گاوخونی و در یک دشت بیابانی قرار دارد. عرض جغرافیایی روستا ۳۲ درجه و ۱۶ دقیقه شمالی و طول جغرافیایی آن ۵۲ درجه و ۶۲ دقیقه شرقی است. در سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت ساکن روستا ۱۶۷۲ نفر ثبت شده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). با وجود گذر زاینده‌رود از ۳۰ کیلومتری شمال روستا، این رودخانه در تکوین و تکامل روستا نقش مستقیم نداشته و بایستی موجودیت آن را مرهون چشمه آب شیرینی دانست که در قلب بیابان سوزان و خشک، طی ده‌ها سده، آب زراعی و شرب فراهم می‌آورده است. این چشمه در حال حاضر تقریباً بدون تغییر فصلی قابل توجه، در هر ثانیه کمتر از ۸۰ لیتر آبدهی دارد. تغییرات آب‌وهوایی و کاهش بارش و حفر چاه در بالادست، تا حدود زیادی از میزان آبدهی آن در سال‌های اخیر کاسته است. به‌مانند سکونتگاه‌های دیگر کویر مرکزی ایران، مردمان روستا پیش از اینکه به اسلام و مذهب تشیع گرویده باشند، آیین زرتشتی داشته‌اند. پاره‌ای آثار مانند وجود گوردخمه و ساختمانی که آتشکده بوده گواه این موضوع هستند. رکن اصلی معیشت

مردمان طی ده‌ها سده در درجه نخست زراعت گندم، جو، پنبه و علوفه و پس از آن دامپروری روستایی و گلهداری و در نهایت باغداری بوده است. دیرزمانی روستا به دلیل باغات بزرگ پسته و تولید قابل توجه این محصول شهرت داشته اما در گذر زمان اقتصاد باغداری زایل شده است. منابع نوپدید معیشت در روستا در ارتباط با مشاغل مهاجرین به تهران و رشته‌ارتباطی آنها با موطن نیاکانی خود در زمینه کارگاه‌های فرآوری خشکبار ظاهر شده و مزید بر آن درصد قابل توجهی در مشاغل خدماتی وابسته به دولت اشتغال دارند یا مستمری بگیر دستگاه دولت هستند.

شکل ۲. موقعیت روستای مطالعه شده

۲. داده‌ها و روش کار

پژوهش اخیر روشی توصیفی-تحلیلی دارد. در کاوش چگونگی تاثیرگذاری مذهب در توسعه کالبدی محدوده مطالعاتی، به اتکاء آمارهای دریافت شده از دهیاری روستا و به شیوه توصیفی، به بیان و تحلیل آنچه در ابعاد کالبدی محقق شده، پرداخته شده است. در پاسخ به پرسش دوم که دلایل تاثیرگذاری برجسته مذهب در توسعه روستا است، اطلاعات حاصل شده از مصاحبه عمیق با مدیران تحصیلکرده و مجرب روستا مورد تحلیل توصیفی قرار گرفته است.

یافته‌های پژوهش

۱. مذهب و توسعه کالبدی و اقتصادی روستا

مساحت محدوده روستا شامل کاربری‌های مسکونی، تجاری، اداری، مذهبی، زمینهای خالی، فضاهای باز، باغات داخل محدوده، گذرها و معابر و حدود ۶۹/۹ هکتار است که ۴۰ درصد از آن را زمینهای تحت بنا تشکیل می‌دهد (محاسبات نگارنده از روی تصویر ماهواره‌ای Google Eart، ۱۴۰۵). در این میان، بخش بزرگی از بناهای مسکونی را که از ۵۰ درصد فراتر می‌رود، خانه‌های دوم تشکیل می‌دهند (دهیاری دستجرد، ۱۴۰۵) که سکنه دائمی ندارند. به این لحاظ، نسبت مساحت کاربری مذهبی از کل کاربری‌ها که حدود ۶/۸۳ درصد

است به دلیل نسبت بالای خانه‌های دوم گرچه در قیاس با سکونتگاههای دیگر رقم بالایی است اما چندان شگفت به نظر نمی‌رسد. آمار رسمی دهیاری تعداد سکنه ثابت روستا را ۷۲۰ نفر بیان کرده که بیانگر سرانه کاربری مذهبی بیش از ۶۶/۳۶ متر مربع است.

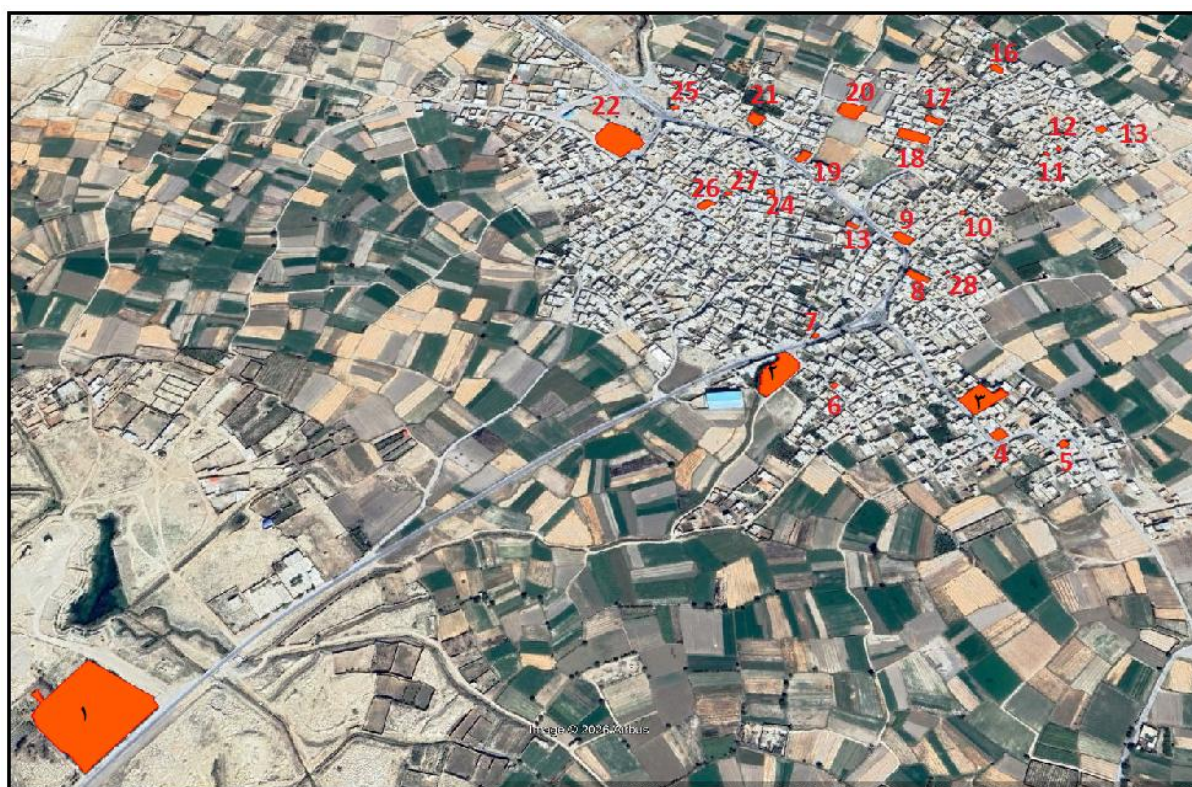
روستا به لحاظ کالبدی و اجتماعی از گذشته‌های دور واجد یک بافت محله‌ای بوده به‌طوری که هر محله برای خود گرمابه و مسجد و حسینیه داشته و دستجات عزاداری هویت محلات چهارگانه روستا را آشکار می‌ساختند. علاوه بر مساجد و حسینیه‌های با کارکرد محله‌ای، در هر کوی و برزن از کالبد روستا مسجدی با کارکرد همسایگی وجود داشته است به‌طوری که به طور میانگین در فاصله کمتر از ۱۲۰ متر یک مسجد استقرار داشته است. در حال حاضر محدوده مطالعاتی واجد ۲۸ مکان مذهبی است که به مفهوم وجود یک مکان مذهبی برای هر ۲۶ نفر جمعیت ساکن است. غالب این مکان‌ها که وسعت زیادتری داشته و با اصول مهندسی ساخته شده‌اند، در چهار دهه اخیر از پایه بنیان نهاده شده‌اند. احداث، نوسازی و مرمت بیش از ۳۳۴۴۴ مترمربع بنای مذهبی در طول چهار دهه دلالت بر سرمایه‌گذاری برای به طور میانگین ۸۳۶ مربع بنا در هر سال یا به عبارتی نزدیک به ۲/۳ متر مربع بنا در هر روز دارد. اقدامات یاد شده به علاوه تجهیز بناها مانند مفروش سازی، تامین ظروف و تجهیزات پخت و پز و پذیرایی، دستگاههای صوتی و تصویری، تجهیزات گرمایشی و سرمایشی، ابزارهای اجرای نمادهای آیینی چون علامت، زنجیر، عَلم، به قیمتهای سال ۱۴۰۵، هر سال موجب تزریق نزدیک به ۲۹۰ میلیارد ریال سرمایه به روستا شده است. این سرمایه تقریباً به طور صد درصد از سوی مهاجران روستا به شهر فراهم آمده و تزریق سرمایه از بیرون و خارج از اعتبارات دولتی محسوب می‌شود. تزریق سرمایه برای احداث، توسعه و مرمت بناهای مذهبی و تامین تجهیزات مربوط موجب بر اشتغال‌زایی بوده است. کارگاه‌های ساختمانی مربوط هر سال تعداد زیادی را مشغول کار کرده و در درآمدزایی برای کارگران ساختمانی و فنی تاثیرگذار گردیده است. در جدول ۱ اطلاعات مکان‌های مذهبی و در شکل ۳ پراکندگی آنها نشان داده شده است.

جدول ۱. اماکن مذهبی و مساحت بناهای احداث و تجهیز شده در چهار دهه اخیر

نام	مساحت تقریبی (متر مربع)	سال ساخت
۱ مجموعه آرامستان جدید	۱۳۵۹۰	دهه ۱۳۶۰
۲ امامزاده شیخ ابوسعید	۲۶۷۸	دهه ۱۳۶۰
۳ حسینیه افشار	۱۹۵۱۱	دهه ۱۳۷۰
۴ مسجد آیت ... حائری	۳۳۲	-
۵ مسجد افشار	۱۳۳	-
۶ مسجد مصطفی	۱۰۹	-
۷ مسجد حاج عباسعلی	۷۱	دهه ۱۳۶۰
۸ تکیه ۱۴ معصوم	۵۶۵	دهه ۱۳۷۰
۹ مسجد و حسینیه قلعه جان علی	۵۱۰	-
۱۰ مسجد مبین	۶۲	-
۱۱ مسجد اسماعیل علی	۲۶۰	-
۱۲ مسجد حمام امیر	۷۵	-
۱۳ مسجد حمام قلعه جان علی	۸۵	نوسازی دهه ۱۳۷۰
۱۴ مسجد غلام باقر	۷۴	-
۱۵ مسجد و تکیه کوچه امیر	۱۱۴	دهه ۱۳۸۰
۱۶ مسجد حاجی عباس	۴۶۰	دهه ۱۳۶۰
۱۷ حسینیه قدیم قلعه	۶۴۵	دهه ۱۳۵۰

دهه ۱۳۷۰	۱۱۸۰	مهدیه	۱۸
دهه ۱۳۵۰	۴۱۰	مسجد استاد جعفر	۱۹
	۱۲۳۰	مسجد آدینه	۲۰
دهه ۱۳۸۰	۵۵۳	مسجد حاج نجف	۲۱
دهه ۱۳۷۰	۴۰۳۵	حسینیه شهدا	۲۲
-	۳۴۰	مسجد علی حیدر	۲۳
-	۱۱۴	مسجد لطیف	۲۴
دهه ۱۳۷۰	۲۷۰	مسجد امام رضا	۲۵
دهه ۱۳۷۰	۱۷۵	مسجد امام زمان	۲۶
-	۱۱۸	مسجد کوچک	۲۷
-	۷۸	مسجد عباس رستم	۲۸
	۴۷۷۷ متر مربع	مجموع	

ماخذ: دهیاری دستجرد، ۱۴۰۵

شکل ۳. موقعیت کاربری‌های مذهبی در تصویر ماهواره‌ای (شماره مکانها منطبق بر جدول ۱ است)

ماخذ: Google Earth pro تاریخ تصویر: ۲۰۲۴/۱۰/۸

گورستان همواره به‌عنوان جزئی از فضای کالبدی ضروری برای سکونتگاه‌های انسانی در مناطق مختلف جهان مطرح بوده است. اهمیت فضاهای گورستان به حدی است که صاحب‌نظرانی چون لوئیس مامفرد، آغاز یک‌جانشینی انسان را در تدفین مردگان و شکل‌گرفتن گورستان‌ها در مکان‌های خاص می‌دانند (آقاجانیگلو، ۱۳۸۸: ۵۴). مطالعاتی که در زمینه موقعیت گورستان در سکونتگاه‌های پس از اسلام

انجام گرفته، حاکی از آن است که شکل‌گیری اولیه این فضا، حتی الامکان در کنار اماکن مقدس و عموماً در خارج از محلات سکونت و در مکانی با سهولت دسترسی برای بازماندگان بوده است. بعدها به مرور و باتوسعه سکونتگاه، گورستان‌ها به داخل فضا وارد شده و تا حد امکان، گسترش یافته است (حقیق و شوهانی‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۳). آرامستان، فضایی از سکونتگاه انسانی به‌ویژه در سرزمین‌های اسلامی خاصه بلاد شیعی است که در ظاهر عنصری غیرمذهبی در کالبد سکونتگاه به‌شمار می‌آید اما ارتباط حزن و اندوه از دست دادن عزیزان و یاد آنان با مصائب واقعه تف و شهادت جائگاه امام حسین (ع) و اصحاب وی و مصائب شهادت ائمه و بزرگان شیعه، در ادوار تاریخی به این فضا ماهیتی معنوی، روحانی و مذهبی بخشیده و علیرغم دستورات دینی بر مطلوبیت امحاء آثار دفن، افرادی برای کسب قرب الهی و شادی ارواح دفن‌شدگان و عزیزان خود، مبادرت به سرمایه‌گذاری و آبادانی این اماکن نموده و موجبی بر توسعه کالبدی سکونتگاه گردیده‌اند. گورستان را باید در زمره چشم‌اندازهای مذهبی محسوب نمود چراکه در شکل‌گیری و منظر آن بیش از هر چیز بینش اعتقادی جامعه تاثیر گذار بوده است (کنگ، ۱۳۷۷: ۸۷). سکونتگاه مورد مطالعه نیز از این رویه برکنار نبوده است. یک وجه از نقش آرامستان در گسترش فضای فیزیکی روستا، اشباع فضا، متروک گذاشتن آرامستان پیشین و مکان‌یابی آرامستان جدید در اراضی کنار روستا بوده است. آثار مربوط به چهار گورستان متروکه در قرون پس از اسلام در کالبد روستا وجود دارد. مطابق مرسوم، از حدود چهار دهه قبل آرامستان جدید در فاصله یک کیلومتری مجاورت چشمه آب روستا که واجد یک کارکرد تفریحی-گردشگری است، شکل گرفته و وسعت آن اکنون به ۱/۴ هکتار رسیده است. علاوه بر مجموعه قبور اموات از افراد عادی که بیشتر آنان از مهاجران رفته از روستا بوده و به مناسبت وضعیت غنی اقتصادی، بستگان آنها، در آبادانی قبور و فضای مجاور و برگزاری آیین و نذورات و اطعام نقش بسیار فعال دارند و هر سال سرمایه‌گذاری قابل توجه انجام می‌دهند، آرامستان جدید محل تدفین و یاد بود شهداء و قهرمانان دفاع از کشور در جنگ تحمیلی ۸ ساله عراق و یاد بود قهرمان دیگر در مجموع به تعداد ۶۵ نفر نیز هست و از این رو سرمایه‌گذاری غیرشخصی نیز در آبادانی و توسعه این فضا از احداث و نگهداری ساختمان‌های محل اجرای آیین‌های مذهبی گرفته تا توسعه و نگهداری فضای سبز و چشم‌اندازهای دلکش آبی، نقش برجسته داشته است. امامزاده شیخ ابوسعید از پیشوایان مذهبی دوره سلجوقی، از قرون گذشته پذیرای زائرانی از سکونتگاههای مجاور بوده و نذورات و وقفیاتی داشته است. فضای پیرامونی آن نیز تا سال‌های اخیر یک آرامستان بوده است. اشباع فضا، این آرامستان را به‌حالت متروک درآورده و تعلقات مذهبی موجب سرمایه‌گذاری قابل توجه شخصی در تجدید بنای امامزاده گردیده است. در جای ساختمان محقر پیشین، اکنون یک فضای وسیع با بیش از ۶۰۰ متر مربع بنا و فضاهای باز سازمان‌یافته احداث شده که علاوه بر نقش زیارتی پیشین، محل برگزاری آیین‌های مذهبی و پذیرایی و اطعام و نذورات است.

۲. دلایل تاثیر برجسته مذهب در توسعه روستا

تاثیرگذاری مذهب بر فضا در تمامی بلاد اسلامی و شیعی از قرون گذشته مشهود بوده اما آنچه محدوده مطالعاتی را برجسته و درخور مطالعه ساخته، وضعیت منحصر به فردی است که شاید مصداقی از آن نتوان یافت و یا اینکه دست‌کم نمونه‌ای کم‌نظیر از ابعاد و وسعت تاثیرگذاری مذهب در این سکونتگاه نمایان است. در جست‌جوی دریافت چرایی تاثیر عملی و وسیع تاثیرگذاری کالبدی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی مذهب به دریافت و تحلیل اطلاعات از دو تن از خبرگان محل به طریق مصاحبه عمیق پرداخته شده است.

خبره نخست ح.م. مرد ۶۲ ساله، دارای تحصیلات کارشناسی ارشد، معلم بازنشسته با سابقه چند دوره منتخب به عنوان عضو شورای اسلامی روستا و عضو شورای اسلامی استان است. وی در پاسخ پرسش ریشه‌های تعلقات عمیق مذهبی کم‌نظیر در روستا بر این باور است که «ارتباط با حوزه‌های علمیه از طریق مراجع بزرگی از روستا که به حوزه‌های علمیه اصفهان، قم و نجف اشرف هجرت داشته‌اند

و در ردیف علمای تراز اول عصر خود بوده‌اند در این زمینه تاثیر داشته است». در این زمینه وی برای مثال آیت‌ا. حائری و آیت‌ا. مهدیزاده را مثال می‌زند که مردم به لحاظ نسبت فامیلی از آنها حرف شنوی داشته و در برپایی مجالس وعظ و خطابه آنان کوشا بوده و شرکت فعال داشتند. به واسطه تشویق و زمینه‌سازی این علماء، در هر زمان افراد زیادی داوطلبانه به شکل تمام وقت یا پاره‌وقت (در ماههای رکود کشاورزی) در جلسات درس و بحث حوزه علمیه اصفهان شرکت می‌کردند. از این رو نسبت تعداد طلاب علوم دینی و روحانیون به جمعیت کل روستا طی قرون گذشته تا کنون، رقمی منحصر به فرد بوده است.

خبره دوم ح. الف مرد ۶۳ ساله دارای تحصیلات کارشناسی و سابقه چند دوره منتخب به عنوان عضو شورای اسلامی روستا در پاسخ به پرسش دلایل احساس تعلق مکانی به موطن اجدادی حتی در میان نسل سوم مهاجرین که انگیزه سرمایه‌گذاری در مستغلات و سرمایه‌گذاری مذهبی در روستا را فراهم آورده چیست؟ اظهار داشت که: «چهار دلیل را می‌توان ذکر کرد اول استقرار مکانی در مجاورت یکدیگر در شهرهای مورد مهاجرت به‌ویژه در تهران که از دهه ۱۳۳۰ مسیر مهاجرت به آن گشوده شده و نسبت بالاتر مهاجرین را به خود اختصاص می‌دهد. تمرکز جغرافیایی سبب شده که در شهرهای بزرگ تهران و اصفهان، این مهاجرین برای خود حسینی و تکیه و مراکز فرهنگی و خیریه انحصاری ایجاد کنند که عامل تعمیق اعتقادات مذهبی، پیوند اجتماعی میان آنها و بستر ساز سرمایه‌گذاری در روستا باشد. معمولاً نیازسنجی، برنامه‌ریزی، تامین مالی و مدیریت اجرایی ساخت و سازهای مذهبی یا تدارکات و تجهیزات برپایی آیین‌های دینی در روستا از منشاء تشکلهای و نهادهای مذهبی مهاجران ساکن شهرهای بزرگ تهران و اصفهان صورت می‌پذیرد. دوم، تمرکز شغلی به سمت چند صنف معدود اما پرتوان که سبب اشتراک و پیوند شغلی میان آنها نیز شده است. سوم، ازدواج‌های درون فامیلی و اختلاط کمتر با خانواده‌های با منشاء غیر هم‌روستایی و چهارم اینکه خانوارهای مهاجر اولیه همه از افراد بی‌بضاعت روستا بوده، سهم چندانی از مالکیت آب و زمین نداشتند و قشر رعیت تلقی می‌شدند که با قراردادهای مزارعه که منتهی به سهم یک چهارم یا یک پنجم از محصول می‌شد، روزگار پر مشقتی را سپری می‌کردند. مهاجرت به شهر، راه را برای تمکن مالی آنها با فاصله زیاد از به اصطلاح اربابان سابق خود گشوده و شاید نیز آنان برای خالی کردن عقده‌های حقارت گذشته، به محاسبات هزینه-فایده توجه نداشته و سرمایه‌گذاری را با این نیت انجام می‌دهند».

خبره سوم اف. مرد ۶۸ ساله دارای مدرک تحصیلی کارشناسی و سابقه شغلی ۳۰ ساله در مدیریت جهاد سازندگی و جهاد کشاورزی در منطقه و سابقه عضویت در شورای اسلامی روستا، در خصوص نقش مذهب در توسعه فعالیت‌های شغلی و توسعه اجتماعی مورد پرسش قرار گرفته و اظهار داشت که: «روستا به لحاظ کویری بودن و نداشتن چشم‌انداز طبیعی برای اتراف موقت و فصلی جاذبه‌ای ندارد اما آنچه سبب شده بیش از نصف سطح روستا به خانه‌های دوم که طبیعتاً اغلب مجلل نیز ساخته شده‌اند، اختصاص یابد، شور و شوقی است که در برپایی آیین‌های مذهبی و به‌ویژه آیین‌های عزای ماه‌های محرم و صفر وجود دارد. اشتیاقی غیرقابل وصف در میان مهاجران از گذشته وجود داشته که در این زمان چند هفته‌ای در موطن نیاکانی خود حضور یابند و عملاً در برپایی آیین‌های مذهبی در منازل خود و یا در حسینی‌ها و تکایا فعالیت کنند. به‌طور حتم اگر این مناسبت مذهبی وجود نداشت تعداد بس کمتری از جمعیت مهاجر انگیزه سرمایه‌گذاری در احداث خانه دوم می‌یافتند. موسم عزای در حاشیه، به محل دید و بازدیدهای فامیلی و صلوات ارحام نیز که بن‌مایه‌ای دینی دارد تبدیل می‌شود و بر جذابیت حضور می‌افزاید. آیین‌های عزای وسیله تقویت تعامل و همبستگی اجتماعی و پیوند اجتماع است و تاثیرگذاری غیرمستقیم مثبتی بر خانوارهای کم‌بضاعت و معیشت و تغذیه آنها دارد. تقریباً در بیش از ۱۵ درصد روزهای سال، سفره‌های اطعام اعم از اطعام عزاداران حسینی یا اعیاد مذهبی و عزاداری مجالس دیگر از امامان معصوم (ع) و همچنین بساط افطاری و سحری همزمان در چند مکان برپاست. در این اوقات حتی خانوارهایی از روستاهای مجاور نیز بر سر سفره‌های اطعام حاضر می‌شوند. با وجود فاصله نزدیک به ۶۰۰ کیلومتر از تهران و هزینه‌های قابل توجه حمل و نقل به دلیل مسافت زیاد، تعداد قابل توجهی از مهاجران به لحاظ

اعتماد به درستکاری ناشی از وجود اعتقادات مذهبی، پاره‌ای از کارگاه‌های مکمل شغلی خود را در روستا تاسیس کرده‌اند. برای مثال خشکبار همواره در بازار قیمت بالایی داشته و قابلیت سوء استفاده مالی ناشی از نادرستکاری در فرآوری را دارد. اما وجود حس اعتماد ناشی از پابندی به مذهب در اهالی سبب شده که کارفرما هزینه‌های بعد مسافت را بپذیرد و فرآورده را به کارگاه فرد درستکرداری از هم‌روستایی مذهبی خود بسپارد. بدین روی ۱۱ کارگاه فرآوری خشکبار برای حدود ۳۰ خانوار که یک هفتم خانوارهای ساکن دایمی هستند به صورت پاره‌وقت و تمام وقت شغل و درآمد فراهم آورده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

عمران و احداث مسجد و اهتمام در برپایی شئون و آیین‌های مذهبی در دستورات دینی بسیار مورد سفارش و تاکید بوده و از این رو یکی از تجلیات مذهب و نمود عینی اعتقادات دینی، مشارکت در توسعه فضاهای مذهبی است که در همه بلاد اسلامی مشهود است. در مکان مورد مطالعه، عمق باورهای دینی از یک سو و ظرفیت‌های بالقوه مادی از سوی دیگر، تجلی بخش ظهور و وفور اماکن مذهبی به نسبت جمعیت و مساحت گردیده است. همچنین توانایی و تمکن مالی در کنار باور مذهبی و پیوند با موطن نیاکانی از سوی مهاجران، سبب شکوه آیین‌های مذهبی شده و همه اینها، تزریق سرمایه پولی از شهر به روستا را در پی داشته است که همزمان با احداث، نوسازی و بازسازی مساجد، حسینیه‌ها و تکایا، به احداث و گسترش خانه‌های دوم انجامیده و کالبد روستا را وسعت داده است. آیین‌های مذهبی دلیل اصلی حضور خانوارهای بسیار به تعداد چند برابر جمعیت ساکن در موسسه‌های برپایی این آیین‌هاست که ضمن تقویت روابط و همبستگی اجتماعی و پیوند با شهر با نتایج مثبت، سبب رونق کسب و کارهای روستا، بالا رفتن درآمدهای عمومی، حفظ ارزش املاک به تناسب بازار و احداث کارگاه‌های مکمل شغلی در روستا در رابطه با کسب و کارهای مهاجران در شهرهای مهاجرپذیر گردیده است. سوازی از نتایج مثبت، این رویه واجد اثرات مخربی نیز بوده است. تمکن مالی و شهرت و نفوذ اجتماعی موجبی بر دور زدن ضوابط بوده و علیرغم ممنوعیت تغییر کاربری اراضی کشاورزی در قوانین، تبدیل زمین‌های زراعی به کاربری‌های مسکونی و مذهبی به انحاء مختلف تاکنون صورت گرفته و استمرار دارد به گونه‌ای که کالبد روستا که زمانی در آن چشم‌اندازهای سبز و آبی غالب بود در گذر زمان چشم‌اندازی مصنوعی یافته است. در گذر زمان سهم تولیدکنندگان و صاحبان نسق زراعی از آب و خاک روستا تنزل یافته و آب و زمین در تملک افراد غیرساکن قرار گرفته و از حیز انتفاع تولیدی خارج شده است. بنابر این شایسته است که ضمن توجه و تقویت جوانب مثبت، مدیریت روستا و منطقه و برنامه‌ریزان و متولیان به‌ویژه وزارت جهاد سازندگی و وزارت کشور به جوانب منفی این پدیده حساس بوده و در پیشگیری از آن اقدام نمایند. توسعه کاربری‌های مذهبی که با نیت قرب الهی و نیل به باقیات و صالحات صورت می‌پذیرد، ارزش و ثوابی وصف ناشدنی دارد اما اسلام دین اعتدال و میانه‌روی است و به نظر می‌رسد که حتی در چنین اعمالی نیز رعایت حد و اندازه و ظرفیت ضروری باشد. در شرایط امروز کشور هر آنچه که به ماندگاری جمعیت و کسب درآمد و ریشه‌کنی فقر و کاهش شکاف اجتماعی بینجامد شاید ثواب و ارزشی کمتر از مسجdsازی و عمران مسجد نداشته باشد. مسئله امروز مکان مورد مطالعه که به مهاجرفرستی مستمر دامن می‌زند، کمبود خدمات نیست چنان‌که امروزه خدمات رفاهی در روستا چیزی از شهر کم ندارد. مهاجرت امروز از روستا در جست‌وجوی منابع معیشت، افزایش درآمد و شغل راحت‌تر صورت می‌پذیرد. شایسته است با محور قراردادن اعتقادات مذهبی و بهره‌گیری از این ظرفیت با کمک مبلغان دین، سرمایه‌گذاری‌ها را به سمت استفاده بهینه از منابع آب و خاک با به‌کارگیری فن‌آوری‌های روز، تعدد و تنوع بخشی به منابع معیشت با استفاده از ظرفیت‌های بومی به مدد سرمایه‌گذاران مهاجر و تقویت زمینه‌های اشتغال مرتبط با کسب و کارهای مهاجرین در شهرها سوق داد که این کار نیز بی‌گمان خداپسندانه و مستلزم اجر و ثواب است و سزاوار است که مبلغین و مروجین مذهب و بربادارندگان آیین‌های مذهبی به آن توجه نمایند.

ملاحظات اخلاقی

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

مقاله حامی مالی نداشته است.

سپاسگزاری

از خبرگان روستا که اطلاعات و آمارهای ارزشمند خود را در مصاحبه عمیق در اختیار قرار دادند و همچنین از دهیاری روستا سپاسگزاری می‌شود.

منابع

آقاجان‌بیگللو، عماد (۱۳۸۸). بررسی گورستان از منظرهای متنوع شهرشناسی. *اندیشه /یرانشهر*، شماره ۱۳، ۵۴-۵۸. SID.

<https://sid.ir/paper/458882/fa>

ازکیا، مصطفی؛ ایمانی، علی (۱۳۸۷). *توسعه پایدار روستایی*. تهران: انتشارات اطلاعات.

امیرفخریان، مصطفی و معینی، علیرضا (۱۳۹۳). بررسی ارتباط میان قابلیت‌های مذهبی و ماندگاری جمعیت در روستاهای محروم خراسان رضوی. *مجله آمایش جغرافیایی فضا*، ۴(۱۳)، ۶۴-۴۱.

https://gps.gu.ac.ir/article_8503_9800aa6dd63426e5155b76b184510f46.pdf?lang=en

باقری زاده، پیمان (۱۳۹۹). واکاوی نقش نهادهای مذهب‌پایه در توسعه اجتماع محله‌ای؛ نمونه موردی محله ششگلان. *فرهنگ*

معماری و شهرسازی، ۵(۲)، ۴۹-۳۶. DOI: 10.29252/ciauj.5.2.37

تقوایی، علی اکبر، و معروفی، سکینه. (۱۳۸۹). ارزیابی نقش مساجد در ارتقا کیفیت محیط، مطالعه موردی: مسجد امیر تهران.

مدیریت شهری، ۸(۲۵)، ۲۱۹-۲۳۴. SID. <https://sid.ir/paper/92230/fa>

جاهد، سارا؛ مختاری القلندیس، فاطمه و فرخی، شهین (۱۴۰۴). نقش مؤلفه‌های مذهبی سبک زندگی در شکل‌گیری فضای

زیست روستایی؛ مطالعه موردی: روستای کرگان. *مسکن و محیط روستا*، ۴۴(۱۸۹)، ۹۲-۸۱

<https://doi.org/10.22034/44.189.81>.

حقیر، سعید و شوهانی‌زاده، یلدا (۱۳۹۰). چگونگی ارتقاء جایگاه گورستان‌ها در جوانب فرهنگی و اجتماعی توسعه پایدار شهری. *فصلنامه باغ نظر*، شماره ۱۷: ۹۴-۸۱. https://www.bagh-sj.com/article_122.html

دین‌پرست، ساجده؛ لقمان، فرشاد؛ قادر زاده، ناشتی (۱۳۹۸). بررسی نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی (مورد مطالعه: امام زاده سید محمد روستای نوجه مهر شهرستان جلفا). *جغرافیا و روابط انسانی*، ۲(۳): ۱۲۰-۱۳۷. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.26453851.1398.2.3.7.9>

رحمانی، جبار (۱۴۰۱). جایگاه دین روستایی در جامعه‌شناسی روستا: علل بی‌توجهی و پیامدهای آن. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱(۳)، ۸۵-۱۰۵. [Doi: 10.22059/jisr.2013.36563](https://doi.org/10.22059/jisr.2013.36563)

زرگر، اکبر (۱۳۹۰). *درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران*. مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

سروش امامی، تاج‌الدین (۱۴۰۲). تاثیر دین و آموزه‌های اسلامی در کاهش آسیب‌های اجتماعی در مناطق روستایی کشور (مطالعه موردی: دهستان قره باشلو شهرستان درگز). *جغرافیا و روابط انسانی*، ۵(۴)، ۷۰-۸۵. https://www.gahr.ir/article_169075_8c1276778fb19464d3e9330e54e0b174.pdf

طالب، مهدی و عنبری، موسی (۱۳۸۴). *جامعه‌شناسی روستایی*. مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

فریدون‌زاده، حسن و تقی‌زاده‌هیر، مهسا (۱۳۹۶). عوامل مؤثر در مکان‌گزینی و شکل‌گیری روستاهای تاریخی-مذهبی (مطالعه موردی: روستاهای کرج و کلور خلخال استان اردبیل). *مسکن و محیط روستا*، شماره ۱۶۰: ۵۷-۴۵. <https://www.ensani.ir/file/download/article/6496e5bbb6231-10684-1400-136.pdf>

کنگ، لیلی (۱۳۷۷). نگرش‌ها و دورنماهایی از جغرافیا و مذهب. ترجمه حسین حاتمی‌نژاد. *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، شماره ۴۹ و ۵۰. <https://www.ensani.ir/file/download/article/20120413142749-2166-310.pdf>

مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). *نتایج نهایی سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان اصفهان*.

میرریاحی، سعید و مجیدی، رومینا (۱۳۹۰). شناخت فرایند شکل‌گیری کالبد روستای سنگان (شهرستان تهران). *مسکن و محیط روستا*، ۳۰(۱۳۴)، ۱۰۵-۱۱۹. [SID. https://sid.ir/paper/186063/fa](https://sid.ir/paper/186063/fa)

نیک‌خلق، علی‌اکبر (۱۳۸۲). *جامعه‌شناسی روستایی*. تهران: چاپخش.

وبر، مارکس (۱۳۸۲). *دین، قدرت و جامعه*. ترجمه احمد تدین. تهران: انتشارات هرمس.

وثوقی، منصور (۱۳۷۳). *جامعه‌شناسی روستایی*. تهران: انتشارات کیهان.

وديعی، کاظم (۱۳۴۸). *روستاشناسی در ایران*. تهران: انتشارات شورای عالی فرهنگ و هنر.

References

- Aghajan-Biglo, A. (2009). Studying the cemetery from various perspectives of urbanism. *Iranshahr Thought Journal*, No. 13, 54-58. SID. <https://sid.ir/paper/458882/fa>. (in Persian)
- Aldashev, G., Platteau, J.P. (2014). *Religion, culture, and development*. In: Handbook of the economics of art and culture, 2, 587-631. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-53776-8.00021-0>. (in Persian)
- Amirfakhrian, M., Moeini, A. (2014). Investigating the relationship between religious capabilities and population sustainability in deprived villages of Khorasan Razavi. *Journal of Geographical Space Planning*, 4(13), 64-41. (in Persian)
https://gps.gu.ac.ir/article_8503_9800aa6dd63426e5155b76b184510f46.pdf?lang=en
- Azkia, V., Imani, A. (2008). *Sustainable Rural Development*. Tehran: Information Publications. (in Persian)
- Bagherizadeh, P. (2020). Analyzing the role of religious institutions in the development of neighborhood communities; A case study of Sheshgolan neighborhood. *Architecture and Urbanism Culture*, 5(2), 36-49. DOI: 10.29252/ciauj.5.2.37. (in Persian)
- Basedau, M., Gobien, S., Prediger, S. (2017). The ambivalent role of religion for sustainable development: A review of the empirical evidence. *GIGA Working Paper*, No.297. German Institute of Global and Area Studies.
- Dinparast, S., Loghman, F., Ghaderzadeh, E. (2019). Investigating the role of religious tourism in the economic development of rural settlements (Case study: Imamzadeh Seyyed Mohammad, Nojeh Mehr village, Jolfa city). *Geography and Human Relations*, 2(3): 137-120. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.26453851.1398.2.3.7.9>. (in Persian)
- Fereydounzadeh, H., Taghizadeh, M. (2017). Factors affecting the location and formation of historical-religious villages (Case study: Kazaj and Kalor villages of Khalkhal, Ardabil province. *Housing and Rural Environment*, No. 160: 45-57. <https://www.ensani.ir/file/download/article/6496e5bbb6231-10684-1400-136.pdf>. (in Persian)
- Haghir, S., Shohani Zadeh, Y. (2011). How to promote the status of cemeteries in the cultural and social aspects of sustainable urban development. *Bagh-e-Nazar Quarterly*, No. 17: 81-94. https://www.bagh-sj.com/article_122.html. (in Persian).
- Iranian Statistic Center (2026). *Final rasults of the 2016 public census of population and hosing (Esfahan Township)*. (in Persian)
- Irfan, M., Syauqi Beik, I., Juanda, B., Mulatsih, S. (2023). Quantifying the effect of religion on rural development in Indonesia using the Rural Islamic Religiosity Index: A case study in West Sumatra

- province. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 18(10), 3169-3180. <https://doi.org/10.18280/ijstdp.181018>
- Jahed, S., Mokhtari-e-Ghalandis, F., Farrokhi, Sh. (2025). The role of religious components of lifestyle in the formation of rural living space; Case study: Kargan village. *Housing and Rural Environment*, 44(189), 81-92. <https://doi.org/10.22034/44.189.81>. (in Persian).
- Kong, Lily (1998). Attitudes and perspectives on geography and religion. Translated into Persian by H. Hatami-nejad. *Quarterly Journal of Geographical Research*, No. 49 and 50. <https://www.ensani.ir/file/download/article/20120413142749-2166-310.pdf> (in Persian).
- Mirriahi, S., Majidi, R. (2020). Understanding the process of formation of the physical structure of Sangam village (Tehran city). *Housing and Rural Environment*, 30(134), 105-119. SID. <https://sid.ir/paper/186063/fa>. (in Persian)
- Nikkhalk, A. A. (2003). Rural sociology. Tehran: Chapakhsh Publications. (in Persian).
- Ogunbode TO, Oyekan FE. (2023). Religious practices and its impacts on a sustainable urban environment in Nigeria: The way forward. *ScientificWorldJournal*. Nov 29;. doi: 10.1155/2023/8080235.
- Ozcan, Y.Z. (1995). Is Islam an obstacle to development? Evidence to the contrary and some methodological considerations. *Intellectual Discourse*, 3(1), 1-22.
- Pramanik, A.H. (2002). Islam and development revisited with evidences from Malaysia. *Islamic Economic Studies*, 10(1): 39-74.
- Rahmani, J. (2022). The situation of rural religion in rural sociology: Causes of neglect and its consequences. *Social Studies and Research in Iran*, 1(3), 105-85. Doi: 10.22059/jisr.2013.36563. (in Persian).
- Soroush Emami, T. (2023). The impact of religion and Islamic teachings on reducing social harms in rural areas of the country (Case study: Ghare Bashloo village, Dargaz city). *Geography and Human Relations*, 5(4), 70-85. https://www.gahr.ir/article_169075_8c1276778fb19464d3e9330e54e0b174.pdf. (in Persian)
- Stevens, S. (1998). Sacred and Profaned. *Himalayas Natural History*. 1(97): 26-35.
- Sullivan, L.H. (1998). Moving mountains: the principles and purposes of leon Sullivan. Valley Forge, PA: Judson
- Swart, I., Nell, E. (2016). Religion and development: The rise of a bibliography. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 72(4), 1-27. <https://doi.org/10.4102/hts.v72i4.3862>
- Taheri, S.M. (2016). The role of religion in the development of communities: Comparison of Protestantism, Tokugawa and Islam, *Kom* vol. V (1), 37-55. DoI: 10.5937/kom1601037T.

- Taghvaei, A. A., Maarofi, S. (2010). Evaluating the role of mosques in improving environmental quality, case study: Amir Mosque of Tehran. *Urban Management*, 8(25), 219-234. SID. <https://sid.ir/paper/92230/fa>. (in Persian).
- Taleb, V., Anbari, M. (2015). *Rural sociology*. Institute of Printing and Publishing, University of Tehran. (in Persian)
- Wadie, K. (1969). *Rural studies in Iran*. Tehran: Publication of the Supreme Council of Culture and Art. (in Persian).
- Weber, M. (2003). *Religion, power and society*. Translated into Persian by A. Tadyan. Tehran: Hermes Publication. (in Persian).
- Wosoughi, M. (1994). *Rural sociology*. Tehran: Kayhan Publication. (in Persian)
- Zargar, A. (2011). *An introduction to understanding Iranian rural architecture*. University of Tehran Printing and Publishing Institute. (in Persian)